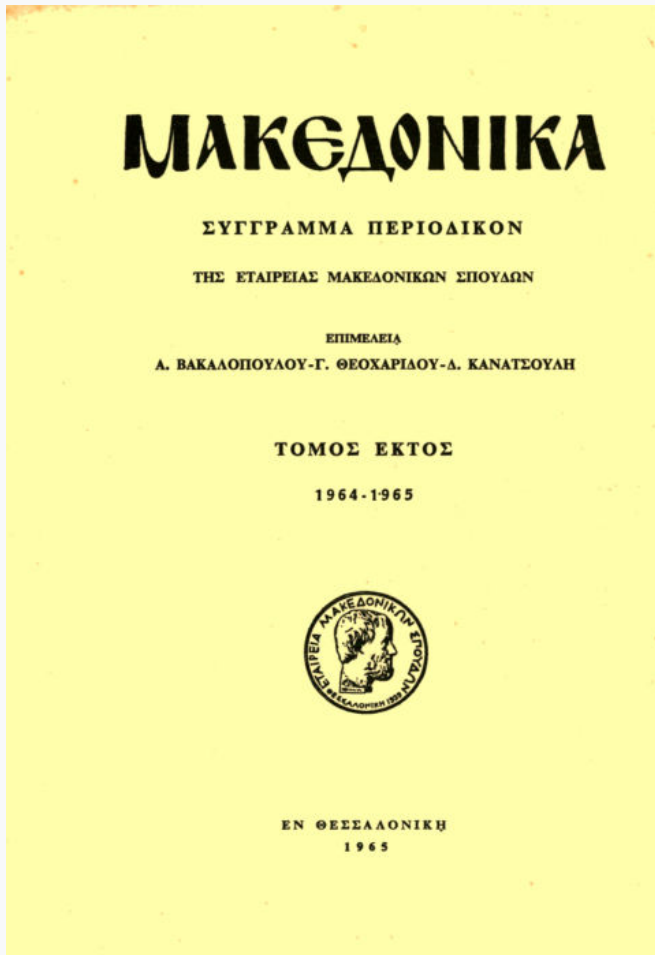


## Μακεδονικά

Τόμ. 6, Αρ. 1 (1965)



Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζζεδδίν Καϊκαούς Β' στη Βέροια

*Ε. Α. Ζαχαριάδου*

doi: [10.12681/makedonika.458](https://doi.org/10.12681/makedonika.458)

Copyright © 2014, Ε. Α. Ζαχαριάδου



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζαχαριάδου Ε. Α. (1965). Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζζεδδίν Καϊκαούς Β' στη Βέροια. *Μακεδονικά*, 6(1), 62–74. <https://doi.org/10.12681/makedonika.458>

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΑΠΟΓΟΝΟΙ ΤΟΥ ΙΖΖΕΔΔΙΝ ΚΑΪΚΑΟΥΣ Β΄  
ΣΤΗ ΒΕΡΟΙΑ

Οί περιπέτειες τοῦ Σελτζούκου σουλτάνου Ἰζζεδδίν Καϊκαοῦς Β΄ (Izzeddin Kaikaus), τῆς οἰκογένειάς του καὶ τῶν στρατιωτῶν του, καθὼς καὶ ἡ μεταγενέστερη τύχη τῶν Σελτζούκων αὐτῶν καὶ τῶν ἀπογόνων τους, ποῦ εἶναι οἱ σημερινοὶ Γκαγκαοῦζοι τῆς Δοβρουτσᾶς, ἀπασχόλησαν διάφορους μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῶν Βαλκανίων καὶ κυρίως τὸν καθηγητή μου κ. Paul Wittek, ποῦ μὲ τρεῖς μελέτες του ἔχυσε πολὺ φῶς στὰ σχετικὰ προβλήματα<sup>1</sup>.

Εἶναι γνωστὸ πὼς τὸ 1259 ὁ Καϊκαοῦς Β΄, ἀφοῦ βασιλεύσε δέκα περίπου χρόνια στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου, ἐξαναγκάσθηκε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Ρουκνεδδίν Κιλίτς Ἀρσλάν (ποῦ βασιλεύσε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ σουλτανάτου) νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ κράτος του καὶ νὰ καταφύγῃ μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τοὺς στρατιώτες του στὴν αὐλὴ τοῦ Μιχαῆλ Η΄ Παλαιολόγου (πιθανότατα στὸ Νυμφαῖο). Ἀφοῦ ἔμεινε πέντε περίπου χρόνια στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ, ποῦ στὸ μεταξύ εἶχε ἀνακατάλαβει τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Καϊκαοῦς Β΄ δραπέτευσε καὶ κατέφυγε στὴν αὐλὴ τοῦ Μογγόλου χάνου Μπερκέ, στὴν Κριμαία. Ὅρισμένα ὅμως μέλη τῆς οἰκογένειάς του ἔμειναν στὸ Βυζάντιο.

Θὰ ἀσχοληθοῦμε μ΄ ἓνα κλάδο ἀπογόνων τοῦ Καϊκαοῦς Β΄, ἐγκατεστημένο στὴ Βέροια, γιὰ τὸν ὁποῖον προσκομίζουν νέες εἰδήσεις πέντε Βατοπεδινὰ ἐγγραφα τοῦ 14ου αἰώνα. Σ΄ αὐτὰ, ποῦ θὰ τὰ ἀπαιριθμήσωμε ἀναλυτικὰ παρακάτω, ἀναφέρονται διάφορα κτήματα στὴν περιοχὴ τῆς Βέροιας, τῶν ὁποίων κάποτε καθορίζονται τὰ ὄρια, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ κατονομάζονται διάφοροι γαιοκτήμονες ἢ προνοιᾶριοι, ποῦ εἶναι φανερὰ λίγο ἢ πολὺ σελτζουκικῆς καταγωγῆς. Χωρὶς νὰ λύνουν ὅλα τὰ προβλήματα, μᾶς πληροφοροῦν ὥστόσο, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ὅτι τὰ μέλη

<sup>1</sup> P. Wittek, La descendance chretienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine, *Échos d' Orient* τ. 30 (1934), σ. 409-412. Τοῦ ἴδιου, Les Gagaouzes: les gens de Kaykaus, *Rocznik Orientalistyczny* τ. 17 (1951/53), σ. 12-29. Τοῦ ἴδιου, Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of Dobruja, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* τ. 14/3 (1952), σ. 639-668, ὅπου βρίσκεται ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.-

ἀπό τις οἰκογένειες πού σχημάτισαν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Καϊκαοὺς Β΄, ἔχοντας συνάψει ἐπιγαμίες μέ τοὺς Παλαιολόγους κι ἄλλους βυζαντινοὺς ἀριστοκράτες, κυριάρχησαν στήν περιοχή τῆς Βέροιας, ὅπου κατεῖχαν, ἀπό τὸ 1265 περίπου καὶ τοῦλάχιστον γιὰ ἕνα αἰόνα, σημαντικές κτηματικές περιουσίες. Τίς πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ μπορούμε νὰ τίς συνδυάσωμε μέ ἕνα ποίημα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ (1275-1345) γραμμένο, πιστεύομε, γιὰ ἕνα ἀπόγονο τοῦ Καϊκαοὺς Β΄. Τόσο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ὅσο κι ἀπὸ τὸ ποίημα προκύπτει πὼς οἱ ἀπόγονοι τοῦ σουλτάνου αὐτοῦ εἶχαν ἐκχριστιανισθῆ πολὺ νωρίτερα ἀπὸ ὅσο ἀναφέρει ἡ τουρκικὴ παράδοση.

Γιὰ νὰ θυμίσωμε πρῶτα ὅ,τι ἦταν γνωστὸ ὡς τώρα γιὰ τοὺς ἐκχριστιανισμένους Σελτζούκους τῆς Βέροιας, συνοψίζομε ὅσα λέγει ὁ Wittek.

Μοναδικὴ γνωστὴ πηγὴ γιὰ τοὺς Σελτζούκους τῆς Βέροιας ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Γιαζιτζήογλου Ἄλῃ «Oghuzname» ἢ «Seldjukname», γραμμένο στὰ χρόνια τοῦ Μουράτ Β΄ (1421-1451) καὶ ἀνέκδοτο ὡς σήμερ<sup>1</sup>.

Ἄναφέρει λοιπὸν ὁ Γιαζιτζήογλου πὼς προσῆλθαν στὸν νέο σουλτάνο Μουράτ Β΄ (1421-1451), πιθανότατα στήν Ἀδριανούπολη, δύο ἀδελφοὶ ἀπὸ τῆ Ζίχνα, ὁ Μίχος Σουλτάν καὶ ὁ Δημήτρης Σουλτάν, γιὰ νὰ παρακαλέσουν νὰ τὸν ἀνανεώση τὴν φορολογικὴ ἀτέλεια γιὰ τὰ κτήματά τους. Ἀσφαλῶς, συμπραίνει ὁ Wittek, ὁ Γιαζιτζήογλου, ὑπάλληλος στὴ γραμματεία τοῦ Μουράτ Β΄, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀκούσῃ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ στόμα τῶν δύο αὐτῶν ἀδελφῶν τὴν ἱστορία τῆς οἰκογένειάς τους, πού εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Οἱ δύο νεότεροι γιοὶ τοῦ σουλτάνου Καϊκαοὺς Β΄—τὰ ὀνόματά τους δὲν ἀναφέρονται—εἶχαν ὀρισθῆ ἀπὸ τὸν βασιλεῖα (τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο) «σουμπασῆδες»<sup>2</sup> στή Βέροια καὶ εἶχαν ἐγκατασταθῆ ἐκεῖ μαζί μέ τὴ γριά γιαιγιά τους, πού ἦταν μάλιστα ἀδελφὴ τοῦ βασιλιᾶ. Ἀργότερα ὁ βασιλιάς κάλεσε τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο γιούς στήν ὕπηρεσία του, στήν Πόλη. Ἐκεῖνος πού ἔμεινε στή Βέροια καὶ ὁ γιός του ἔζησαν καὶ πέθαναν μουσουλμάνοι. Τὰ παιδιά ὁμως τοῦ τελευταίου ἐκχριστιανίσθηκαν. Ὅταν ὁ Βαγιαζῆτ Α΄ (1389-1402) κυρίευσε τὴ Βέροια, διοικητῆς τῆς πόλης ἦταν κάποιος Λυζακός, ἀπόγονός τους, τὸν ὁποῖον ὁ ἴδιος σουλτάνος διόρισε κατόπι σούμπαση στὴ Ζίχνα, ὅπου καὶ τὸν μετέφερε μέ τὴν οἰκογένειά του. Ὁ Λυζακός αὐτός, χάρη στὴ σελτζουκικὴ καταγωγή του, εἶχε ἐπιτύχει ἀπὸ τὸν Βαγιαζῆτ Α΄ φορολογικὴ ἀτέλεια.

<sup>1</sup> Ὁ Γιαζιτζήογλου ἀνέλθε τις πληροφορίες του γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Σελτζούκων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ibn Bibi, γραμμένο τὸ 1281, ἀλλὰ συμπλήρωσε τὴν ἀφήγησή του Ibn Bibi μέ διάφορες πρόσθετες πληροφορίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ οἱ σχετικές μέ τὴ Βέροια. Τὸ ἔργο τοῦ Ibn Bibi μεταφράσθηκε πρόσφατα γερμανικὰ ἀπὸ τὸν H. W. Duda, Die Seldschukengeschichte des Ibn Bibi, Kopenhagen 1959. Γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ ἔργου βλ. τὴν εἰσαγωγή τοῦ Duda, σ. 1-15.

<sup>2</sup> Θὰ ἐξηγήσωμε παρακάτω τί ἔννοεῖ ὁ Γιαζιτζήογλου μέ τὸν ὄρο σούμπασης.

Αυτῆς ἀκριβῶς τῆς φορολογικῆς ἀτέλειας τὴν ἀνανέωση ἦλθαν νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν Μουράτ Β' οἱ Δημήτρης Σουλτάν καὶ Μίχος Σουλτάν, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦσαν ἀδελφοὶ ἢ ἀνεψιοὶ τοῦ Λυζακοῦ<sup>1</sup>.

Βλέπομε δηλαδὴ πὼς ἑκατὸν πενήντα καὶ πλέον χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ προγόνου τους στὴ Βέροια, ὑπῆρχε στὴ Ζίχνα μιὰ οἰκογένεια Σουλτάνων, τῆς ὁποίας τὰ μέλη διεκδικοῦσαν καταγωγὴ ἀπὸ τὴ δυναστεία τῶν Σελτζούκων τοῦ Ἰκονίου.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Γιαζιτζήογλου γιὰ τὴν παρουσία Σελτζούκων στὴ Βέροια καὶ κατόπι στὴ Ζίχνα δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἱστοριογράφους τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνα, δηλαδὴ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη καὶ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, ἂν καὶ κάνουν λόγο κι οἱ δύο τους γιὰ τὸν ἔκπτωτο σουλτάνο Καϊκαοὺς Β', ποὺ κατέφυγε στὸ Βυζάντιο μετὰ τὴν οἰκογένειά του<sup>2</sup> καὶ τὸν στρατό του.

Ὁ σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα Παχυμέρης ἀναφέρει παρεμπιπτόντως κι ἓνα γιὸ τοῦ Καϊκαοὺς Β', τὸν Μελέη Κωνσταντῖνο, «ὃς δὴ καὶ βαπτισθεὶς ἐκθύμως προσετέθηκε τοῖς Ρωμαϊκοῖς ἤθεσιν», ποὺ διορίσθηκε ἀργότερα, τὸ 1307, διοικητὴς τῶν Πηγῶν<sup>3</sup>. Γιὰ τὴ μητέρα τοῦ Καϊκαοὺς Β' ἀναφέρει ἀπλῶς πὼς ἦταν χριστιανή<sup>4</sup>, γεγονὸς ποὺ κάνει νὰ ἀμφιβάλλωμε γιὰ τὴν πληροφορία τοῦ Γιαζιτζήογλου, πὼς ἦταν ἀδελφὴ τοῦ βασιλιᾶ, γιατί βέβαια, ἂν πραγματικὰ ἦταν, ἀποκλείεται, ὑποθέτομε, νὰ τὸ ἀποσιωποῦσε ὁ Παχυμέρης<sup>5</sup>. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἀπογόνων τοῦ Καϊκαοὺς Β' στὴ Βέροια οὔτε αὐτὸς οὔτε ὁ Γρηγορᾶς ἀναφέρουν τίποτε.

Ἡ παρουσία ὁμῶς ἀπογόνων τοῦ Καϊκαοὺς Β' στὴ Βέροια μαρτυρεῖται ἀπὸ πέντε Βατοπεδινὰ ἐγγραφα. Τὰ τρία πρῶτα δημοσιεύθηκαν

<sup>1</sup> Βλ. Wittek, La descendance, σ. 410-411, ὅπου ἡ μετάφραση τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τοῦ Γιαζιτζήογλου.

<sup>2</sup> Σχετικὰ μετὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Καϊκαοὺς Β' ὁ Παχυμέρης καὶ ὁ Γρηγορᾶς δὲν συμφωνοῦν ἀπόλυτα. Σύμφωνα μετὰ τὸν πρῶτο ὁ σουλτάνος κατέφυγε στὸν βασιλεῖα «ἀμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις πρὸς δὲ καὶ γηραιᾷ μητρὶ... καὶ ἀδελφῇ» (I, 131, 2-3, πρβλ. καὶ I, 240, 16-18). Ὁ Γρηγορᾶς ἀναφέρει πὼς ὁ Καϊκαοὺς εἶχε μαζί του τὴ γυναίκα, τὰ παιδιὰ του καὶ τὸν ἀδελφὸ του Μελέη (I, 82, 5 καὶ I, 101, 14-17). Σημειώνωμε πὼς Μελέη (λέξι ἀραβικὴ) εἶναι ὁ συνηθισμένος τίτλος τῶν Τούρκων ἡγεμόνων τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα, τὸν ὁποῖον οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐκλαμβάνουν συχνὰ ὡς ὄνομα (Moravcsik, Byzantinoturcica II<sup>2</sup>, 187).

<sup>3</sup> Παχυμέρης II, 612, 13-16 καὶ 613, 7.

<sup>4</sup> I, 131, 2.

<sup>5</sup> Ἄλλοστε εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Μιχαὴλ Η' εἶχε δύο ἀδελφές, τὴν Μαρία, σύζυγο τοῦ Νικηφόρου Ταρχανειώτη καὶ τὴν Εὐλογία (Εἰρήνη), τῶν ὁποίων οἱ τύχες εἶναι γνωστές. Ἐπὶ πλέον, ὁ Μιχαὴλ Η' (1259-1282) καὶ ὁ Καϊκαοὺς Β' (+1280) ἦταν λίγο-πολύ σύγχρονοι, ὥστε νὰ φαίνεται ἀπίθανο πὼς εἶχε ὁ ἓνας τους μητέρα τὴν ἀδελφὴ τοῦ ἄλλου.

πρόσφατα ἀπό τόν κ. Γ. Ι. Θεοχαρίδη<sup>1</sup>. Τό τέταρτο κατὰ χρονολογική σειρά, ἄν καί πρωτοδημοσιεύθηκε τό 1898, ἀποκτᾶ σημασία μόνο μετά τή δημοσίευση τῶν τριῶν πρώτων. Τό πέμπτο παραμένει ἀνέκδοτο. Τά ἀπαριθμοῦμε:

α΄) Χρυσόβουλλος λόγος τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1324 γιά τόν Σκουτέριο Θεόδωρο Σαραντηνό. Ὁ βασιλιάς ἐγκρίνει τήν πρόθεση τοῦ Σαραντηνοῦ νά ιδρύσῃ μοναστήρι (τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου τῆς Πέτρας) στή Βέροια, διατάζει νά μείνῃ «*αὐτόνομον καί αὐτοδέσποτον*» κι ἐπικυρώνει τήν ἀφιέρωση κτημάτων τοῦ Σαραντηνοῦ στό μοναστήρι αὐτό. Μέ τήν ἴδια εὐκαιρία ἀναφέρεται πῶς ὁ μακαρίτης πεθερός τοῦ Σαραντηνοῦ, πού εἶχε κτήματα στή Βέροια, ἦταν κάποιος Σουλτάνος<sup>2</sup>. Τό ὄνομα τοῦ Σουλτάνου γίνεται γνωστό ἀπό τό ἐπόμενο ἔγγραφο.

β΄) Διαθηκῶν καί βρέβιον γράμμα τοῦ Θεοδώρου Σαραντηνοῦ, ὅπου ἀπαριθμεῖ τά ὑπάρχοντά του, κινήτά κι ἀκίνητα, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁποίων ἀφήνει στή μονή τοῦ Προδρόμου. Ἀνάμεσα στά κτήματά του ἀναφέρει καί τό ζευγηλατεῖο τοῦ Κομανίτζη, τό ὁποῖο πῆρε ὡς προίκα τῆς γυναίκας του, τῆς Εὐδοκίας Κομνηνῆς Ἀγγελίνας Δούκαινας, ἀπό τόν Σουλτάνο τόν πεθερό του, πού ὀνομαζόταν Ἀθανάσιος. Ἀνάμεσα στοὺς ἐκτελεστές τῆς διαθήκης ἀναφέρεται καί ὁ ἀνεψιός τοῦ Σαραντηνοῦ Ἀλέξιος Σουλτάνος ὁ Παλαιολόγος<sup>3</sup>. Τό ἔγγραφο εἶναι τοῦ 1325<sup>4</sup>.

γ΄) Σιγιλλιώδες γράμμα τοῦ δομέστικου τῶν θεμάτων Κωνσταντίνου Μακρηνοῦ τοῦ ἔτους 1338, μέ τό ὁποῖο «*ἀποκαθίστανται*» στή μονή τοῦ Βατοπεδίου<sup>5</sup> τά κτήματά της. Στήν ἀπαρίθμηση τῶν κτημάτων τῆς μο-

<sup>1</sup> Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Μία διαθήκη καί μία δίκη βυζαντινῆ. Ἀνέκδοτα Βατοπεδινά ἔγγραφα τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος περί τῆς Μονῆς Προδρόμου Βεροίας, Μακεδονικά, Παράρτημα 2, Θεσσαλονίκη 1962.

<sup>2</sup> Θεοχαρίδης, σ. 11-14.

<sup>3</sup> Θεοχαρίδης, σ. 17-28.

<sup>4</sup> Ἔχει χρονολογία «*μηνί Ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος θ΄, ἔτους ρωλδ΄*», δηλαδή Ὀκτώβριος τοῦ 1325.

<sup>5</sup> Ἡ μονή Προδρόμου τῆς Πέτρας στή Βέροια παραχωρήθηκε στή Μονή τοῦ Βατοπεδίου «*διὰ προσταγμάτων*» τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, τά ὁποῖα δέν σώζονται κι εἶναι γνωστά, ἐπειδή ἀναφέρονται σ΄ ἓνα χρυσόβουλλο λόγο τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα τοῦ ἔτους 1329 (Bl. W. Regel, Χρυσόβουλλα καί γράμματα τῆς...Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Πετρούπολη 1898, σ. 17). Ἡ Μονή τοῦ Προδρόμου τῆς Βεροίας παραχωρήθηκε στό Βατοπέδι τόν Ἰανουάριο τοῦ 1328, όταν ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ κατέλαβε τή Θεσσαλονίκη, καθώς προκύπτει ἀπό ἄλλο Βατοπεδινὸ ἔγγραφο, μιά δικαστικὴ ἀπόφαση (Θεοχαρίδης, σ. 42-49), στήν ὁποία περιλαμβάνεται ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννου ΣΤ΄ τοῦ Καντακουζηνοῦ, πού λέγει: «*καθ΄ ὃν χρόνον ἀπήραμεν τὴν αἰτότη πόλιν Θεσσαλονικὴν μετὰ τοῦ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ μου...δέδοκεν ὁ Σαραντηνὸς ἐκεῖνος καί προσεκύρωσε πρὸς τὴν σεβασμίαν μονὴν τοῦ Βατοπεδίου τὸ ἐν τῇ Βεροίᾳ εἰρισκόμενον αὐτοῦ μοναστήριον, τὸ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προ-*

νης στη Βέροια αναφέρονται γειτονικά «*δίκαια*» κάποιου Σουλτάνου Παλαιολόγου. Αναφέρονται επίσης τὰ «*δίκαια*» τοῦ Ἀστραπύρη Μελίκη<sup>1</sup> καὶ τοῦ Μιχαήλ Λυζικου<sup>2</sup>. Τὰ δύο τελευταῖα αὐτὰ πρόσωπα, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρεται πὼς ἀνήκουν στὴν οἰκογένεια τῶν Σουλτάνων, σχετίζονται ὡστόσο μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἀπογόνων τοῦ Καϊκαοῦς Β', καθὼς εἶδαμε καὶ θὰ δοῦμε παρακάτω.

δ') Χρυσόβουλλος λόγος τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1344, γιὰ τὴ Σουλτανίνα Ξένη μοναχῆ, χήρα τοῦ Ἀλεξίου Σουλτάνου τοῦ Παλαιολόγου, ποῦ ἦταν προνοϊάριος στὴν περιοχή τῆς Ρέσενας καὶ τοῦ Νησιοῦ (ΒΑ τῆς Βέροιας)<sup>3</sup>. Μετὰ τὸν θάνατό του «*ἐδόθη*» ἡ πρόνοια στὸν γιό του. Τὸ χρυσόβουλλο διατάζει νὰ πάρη μέρος ἀπὸ τὴν πρόνοια ἡ Σουλτανίνα Ξένη<sup>4</sup>.

ε') Ἀφιερωτήριο ἔγγραφο (ἀνέκδοτο) τῆς Θεοδώρας Σουλτανίνας Μονομαχίνας καὶ τοῦ Μανουὴλ Μονομάχου τοῦ ἔτους 1376. Ἀφιερώνουν στὴ μονὴ τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου, ποῦ ἦταν μετόχι τοῦ Βατοπεδίου στὴ Βέροια, κτῆμα «*ὕπερ μνημοσύνου*» τοῦ πατέρα τῆς Δημητρίου Σουλτάνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν ἰδίων τῶν δωρητῶν. Τὸ κτῆμα αὐτὸ συνόρευε μὲ τὰ «*δίκαια*» τῆς μονῆς Προδρόμου<sup>5</sup>.

Καθὼς βλέπομε, μέσα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ προβάλλουν διάφορα μέλη μιᾶς οἰκογένειας Σουλτάνων, ἡ ὁποία, καθὼς δείχνει τὸ κοινὸ ἐπώνυμο—Σουλτάνος—κι ὁ τόπος, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένη—ἡ περιοχή τῆς Βέροιας—πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἴδια οἰκογένεια, ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ὁ Δημήτρης Σουλτάνος κι ὁ Μίχος Σουλτάνος, ποῦ παρουσιάστηκαν στὸν Μουράτ Β'. Συνεπῶς, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοῦ Γιαζιτζήογλου, τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας αὐτῆς πρέπει νὰ ἦταν ἀπόγονοι—πλησιέστεροι ἢ μακρυνότεροι—τοῦ Σελτζούκου σουλτάνου Καϊκαοῦς Β', οἱ ὁποιοὶ διατήρησαν, ὡς οἰκογενειακὸ ὄνομα πιά, τὸν τίτλο τοῦ ὕψηλοῦ προγόνου τους. Τοὺς ἀπαριθμοῦμε:

*δρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου τιμώμενον*» (Θεοχ. σ. 47).

<sup>1</sup> Στὸ βιβλίο τοῦ Θεοχαρίδη (σ. 34, στ. 66 καὶ σ. 65), προφανῶς ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος, ὁ Μελίκης ἀναφέρεται ὡς Μελίκ.

<sup>2</sup> Θεοχαρίδης, σ. 30-36.

<sup>3</sup> Τὰ δύο τοπωνμικά διατηροῦνται ὡς σήμερα.

<sup>4</sup> F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden* (Μόναχο 1931), ἀρ. 30, ὅπου ἀναφέρονται κι οἱ παλαιότερες ἐκδόσεις. Σχετικὰ μὲ τὴν πρόνοια αὐτὴ βλ. G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954, σ. 130-131.

<sup>5</sup> Τὴ φωτογραφία τοῦ ἔγγραφου αὐτοῦ μαζί μὲ τὴ μεταγραφή τοῦ κειμένου του εἶχε τὴν ἀλαωσύνη νὰ μοῦ δανεῖση ὁ κ. Θεοχαρίδης. Σημειώνομε πὼς στὸ βιβλίο του, προφανῶς ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος, ὁ Μανουὴλ Μονομάχος ἀναφέρεται ὡς Μιχαήλ (σ. 9, ὑπ. 1).

Ι) Ὁ Ἀθανάσιος Σουλτάνος. Ὁ Θεοχαρίδης τὸν θεωρεῖ Παλαιολόγο. Στὰ ἔγγραφα ὁμοῦ, ἂν καὶ γίνεται δύο φορὲς λόγος γιὰ τὸν Ἀθανάσιο, δὲν ἀναφέρεται ὡς Παλαιολόγος καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ πιστέψωμε πὼς αὐτὸ ὀφείλεται σὲ παράλειψη. Ἐὰν ὁ Ἀθανάσιος ἦταν πραγματικὰ Παλαιολόγος, τὸ ἐπώνυμό του αὐτὸ θὰ ἀναφερόταν ὀπωσδήποτε στὰ ἔγγραφα, ποὺ ἔχουν μάλιστα συνταχθῆ στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων<sup>1</sup>.

ΙΙ) Ὁ Ἀλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος. Ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Σαραντηνοῦ Ἀλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος τοῦ β' ἔγγραφου (1325) πιστεύομε πὼς μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν προνοϊάριο Ἀλέξιο Σουλτάνο Παλαιολόγο τοῦ δ' ἔγγραφου (1344).

ΙΙΙ) Ἡ Σουλτανίνα Ξένη μοναχὴ, χήρα τοῦ προηγουμένου Ἀλεξίου Σουλτάνου Παλαιολόγου, στὸν ὁποῖον ἀσφαλῶς ὀφείλει τὴν ἐπωνυμία Σουλτανίνα.

ΙV) Ὁ Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος, πατέρας τῆς Θεοδώρας Σουλτανίνας Μονομαχίνας, ὁ ὁποῖος εἶχε πεθάνει πρὶν τὸ 1376. Αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μ' ἓνα δεῦτερο Δημήτριο Σουλτάνο Παλαιολόγο, συνώνυμό του, γνωστὸ ὄχι ἀπὸ τὰ ἔγγραφα, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ποίημα τοῦ Φιλῆ. Θὰ ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτὸν παρακάτω.

V) Ἡ Θεοδώρα Σουλτανίνα Μονομαχίνα, κόρη τοῦ προηγουμένου Δημητρίου Σουλτάνου Παλαιολόγου καὶ σύζυγος τοῦ Μανουὴλ Μονομάχου.

VI) Ὁ Σουλτάνος Παλαιολόγος τοῦ γ' ἔγγραφου (1338), τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα δὲν ἀναφέρεται, μένει ἀκαθόριστος. Πάντως δὲν εἶναι ὁ Ἀθανάσιος, γιατί αὐτὸς ἔχει πεθάνει, ὅταν ἐκδόθηκε τὸ πρῶτο ἔγγραφο (1324). Ἐνδέχεται νὰ εἶναι εἴτε ὁ Ἀλέξιος εἴτε ὁ Δημήτριος εἴτε ἴσως κάποιος ἄλλος ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια.

Στοὺς Σουλτάνους καὶ τὶς Σουλτανίνες ποὺ ἀριθμησαμε πρέπει νὰ προσθέσωμε καὶ τὸν Δημήτριο Σουλτάνο Παλαιολόγο, γνωστὸ ὄχι ἀπὸ τὰ ἔγγραφα μᾶς, ἀλλὰ ἀπὸ ἐπιτάφίους στίχους τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ. Ἐδῶ χρειάζονται μερικὲς διευκρινίσεις:

Στὸ βιβλίον του γιὰ τὴ γενεαλογία τῶν Παλαιολόγων, ὁ Ἀβέρκιος Παπαδόπουλος ἀναφέρει ἓνα πρωτοϊερακάριον Δημήτριον Παλαιολόγον Σουλτάνον<sup>2</sup>, γιὰ τὸν ὁποῖον παραπέμπει στὸν Φιλῆ. Ἐὰν ἀνατρέξωμε ὁμοῦ

<sup>1</sup> Συνεπὸς οὕτε ἡ κόρη τοῦ Ἀθανασίου καὶ σύζυγος τοῦ Θεοδώρου Σαραντηνοῦ, Εὐδοκία, πρέπει νὰ θεωρηθῆ Παλαιολογίνα. Ἡ Εὐδοκία στὰ ἔγγραφα ἀναφέρεται ὡς Κομνηνὴ Ἀγγελίνα Δούκαινα καὶ τὰ ἐπώνυμα αὐτὰ ὀφείλονται στὸν σύζυγό της Θεόδωρο Σαραντηνό ποῦ ἦταν, ὅπως ἀναφέρεται σ' ἓνα ποίημα, ποῦ τοῦ ἀφιέρωσε ὁ Μανουὴλ Φιλῆς, «Κομνηνοφύης Ἀγγελώνυμος Δούκας» (Manuelis Philae Carmina, ed. E. Miller, τ. I, Παρίσι 1855, σ. 247-249).

<sup>2</sup> A. T. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, (1938), σ. 73, ἀρ. 109. Τὰ ὅσα λέγει ὁ Παπαδόπουλος ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ τὸν R. Guil-

στὸν Φιλῆ<sup>1</sup> βρίσκομε δύο ἐπιτάφια ποιήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο (ἀρ. 55) εἶναι ἀφιερωμένο στὸν πρωτοϊερακάριο Δημήτριο Παλαιολόγο καὶ τὸ δεύτερο (ἀρ. 56) στὸν Δημήτριο Παλαιολόγο Σουλτάνο, πού, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο τοῦ ποιήματος, ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ πρωτοϊερακαρίου. Ἡ ἀνάγνωση τῶν ποιημάτων δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία πὼς πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ πρόσωπα. Ὁ πρωτοϊερακάριος, κατὰ τὸ ποίημα, ἦταν ἕνας Δημήτριος Παλαιολόγος, πατέρας τριῶν παιδιῶν, πού πέθανε λίγο μετὰ ἀπὸ τὴ γυναίκα του. Ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος Σουλτάνος πέθανε δεκαοκτῶ χρονῶν. Ὁ Παπαδόπουλος ταύτισε δύο διαφορετικὰ πρόσωπα<sup>2</sup>. Ὁ πρωτοϊερακάριος Παλαιολόγος δὲν ἀναφέρεται στὸ ποίημα ὡς Σουλτάνος κι ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἄλλη μαρτυρία σχετικὰ μ' αὐτὸν δὲν μπορούμε νὰ τὸν θεωρήσουμε Σουλτάνο. Πάντως, ἐφόσον ἦταν θεῖος τοῦ Δημητρίου Σουλτάνου, καθὼς λέγει ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος τοῦ Φιλῆ, ἢ συγγενεῖά τους θὰ ἦταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Παλαιολόγων.

Γιὰ τὸν Δημήτριο Σουλτάνο Παλαιολόγο, πού, ἐφόσον πέθανε δεκαοκτῶ χρονῶν, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος τοῦ ε' ἐγγράφου (1375), δηλαδή ὁ πατέρας τῆς Θεοδώρας Σουλτανίνας Μονομαχίνας, βρίσκονται λίγες ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες στοὺς στίχους τοῦ Φιλῆ: Ἦταν ὁ νεότερος ἀπὸ τοὺς δύο γιους ἑνὸς Σουλτάνου—πού δυστυχῶς δὲν κατονομάζεται—καὶ μιᾶς Κομνηνῆς Παλαιολογίνας. Ἔχομε δηλαδή ρητὴ μαρτυρία ἀπὸ βυζαντινὴ πηγὴ γιὰ ἕνα Σουλτάνο σύζυγο κάποιας Παλαιολογίνας.

Στὸ ποίημα ὑπάρχουν εἰδήσεις σχετικὰ μὲ αὐτὸν τὸν Σουλτάνο: Δια-

Land, Sur quelques grands dignitaires Byzantins du XIV<sup>e</sup> siècle, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, ἐκδιδόμενος ὑπὸ τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν (Θεσσαλονίκη 1952), σ. 191.

<sup>1</sup> Manuëlis Philae Carmina Inedita, ed. A. e. Martini, Νεάπολη 1900, σ. 69-71.

<sup>2</sup> Ἡ σύγχυση τοῦ Παπαδόπουλου ὀφείλεται στὸν Martini, πού, σχολιάζοντας τὸν Φιλῆ (σ. 69), θεώρησε τὸν πρωτοϊερακάριο Δημήτριο Παλαιολόγο σύζυγο τῆς πρωτοϊερακαρίας Μελάνης, γιὰ τὴν ὁποῖαν ἔγραψε ὁ Φιλῆς πὼς εἶχε: «*πρωτοϊερακάριον ὡς ὀμνηνέτην/ἐκ Περσίδος φανέντα Ῥωμαίοις μέγαν/ὦ Βασιλικὸς ἦν τάχα τοῖπώνυμον*» (Φιλῆς, Miller, τ.Ι, 87-88). Ὁ Φιλῆς δὲν ἀναφέρει πὼς ὁ σύζυγός της λεγόταν Δημήτριος, οὔτε πὼς ἦταν Παλαιολόγος, ἀν καὶ στοὺς προηγούμενους στίχους ἀραδιάζει διάφορα ὀνόματα μεγάλων οικογενειῶν, μὲ τίς ὁποῖες συγγένευε ἢ Μελάνη. Ἡ παράλειψη θὰ ἦταν ἀνεξήγητη, ἀν ὁ ἄνδρας τῆς ἦταν πραγματικὰ Παλαιολόγος. Πιθανότερο φαίνεται πὼς ὁ Βασιλικὸς αὐτὸς εἶχε σχέση μὲ τοὺς δύο Βασιλικούς, πού ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Καϊκαίου Β' καὶ εἶχαν προσέλθει στὴν αὐλὴ τοῦ Μιχαῆλ Η' Παλαιολόγου λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν σουλτάνο. Ὁ Παχυμέρης, πού τοὺς ἀναφέρει (I, 129-130), πληροφορεῖ πὼς ἦσαν «*ἄνδρες ἐκ Ῥόδου (συνεπὼς ὄχι Τοῦρκοι)... τῷ σουλτάν προσφκειομένοι... τὰ πρῶτα φέροντες ἐν ἐκείνῳ*» καὶ πὼς ὁ βασιλιάς τίμησε τὸν ἕνα τους μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ παρακοινομένου τοῦ κοιτῶνος καὶ τὸν ἄλλο μὲ τὸ τοῦ μεγάλου ἐταιριάρχου.



βάζομε: *καὶ τὸν μὲν (τὸν πατέρα τοῦ Δημητρίου) ἐξήνεγκε Περσίς ὡς ῥόδον / σουλτανικοῖς αἵμασιν ἐγκεχρωσμένον / κἄν δυσαρεστών πρὸς τὸ πάτριον σέβας / τὰς τοῦ γένους παρήλθε κεντρόδεις βάτους / ..... / ὃν εἶλεν εὐθὺς τῆς φθορᾶς ὁ τοξότης / τὸ τῆς τελευτῆς ἐξακοντίσας βέλος*<sup>1</sup>. Μαθαίνομε δηλαδὴ πὼς ὁ πατέρας τοῦ Δημητρίου γεννήθηκε στὴν Περσία (: στὸ σουλτανάτο τοῦ Ἰκονίου)· πὼς προφανῶς εἶχε ἐκχριστιανισθῆ· πὼς πέθανε νέος καὶ τέλος πὼς ἡ γυναῖκα του, ἡ Κομνηνὴ Παλαιολογίνα, δὲν ξαναπαντρεύθηκε (*δευτέρων ἄγευστον ὀφθεισαν γάμων*).

Ποιὰ ἦταν αὐτὴ ἡ Παλαιολογίνα δὲν εἶναι γνωστό. Ἐν πιστέψωμε τὸν τίτλο τοῦ ποιήματος τοῦ Φιλῆ, ποὺ λέγει πὼς ὁ Δημήτριος Σουλτάνος ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ πρωτοϊερακαρίου Δημητρίου Παλαιολόγου, ἴσως νὰ ἦταν ἀδελφὴ τοῦ τελευταίου. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀπλὴ ὑπόθεση, ἐπειδὴ ἡ λέξις θεῖος στὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν σημαίνει ὅπωςδὴποτε θεῖος καὶ μεγάλος θεῖος, ἀλλὰ καὶ ἐξάδελφος ἀκόμα<sup>2</sup>.

Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει στὸ ποίημα ἔνδειξις γιὰ τὸν τόπο, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένος αὐτὸς ὁ Δημήτριος. Δὲν ἀποκλείεται πάντως νὰ ἦταν ἀπὸ τὴ Βέρροια καὶ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει τὸ γεγονός, πὼς ὁ Φιλῆς ἀφιέρωσε στίχους καὶ σ' ἄλλους Βεροιώτες, ὅπως τὸν ἴδιο τὸν Σαραντηνὸν, τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Γεώργιου Καπανδρίτη καὶ τὴ μητέρα τοῦ τελευταίου<sup>3</sup>. Ἐπίσης στὸ ποίημα δὲν ὑπάρχει καμμία χρονολογικὴ ἔνδειξις κι ἔτσι ξέρομε μόνο πὼς ὁ Δημήτριος αὐτὸς ἐξῆσε καὶ πέθανε κάποτε στὰ χρόνια τοῦ Φιλῆ (1275-1345)<sup>4</sup>, πὼς ἦταν δηλαδὴ λίγο-πολύ σύγχρονος μὲ τοὺς ἄλλους Σουλτάνους ποὺ ἀπαριθμήσαμε.

Μὲ τὴν ἔρευνά μας καθορίσαμε τέσσερες Σουλτάνους: 1) Τὸν Ἄθανάσιο Σουλτάνο, 2) τὸν Ἀλέξιο Σουλτάνο Παλαιολόγο, 3) τὸν Δημήτριο Σουλτάνο Παλαιολόγο τοῦ ε' ἐγγράφου (1376) καὶ 4) τὸν Δημήτριο Σουλτάνο Παλαιολόγο τοῦ Φιλῆ. Ἄς δοκιμάσωμε τώρα νὰ συμπεράνωμε ποιὲς ἦταν οἱ πιθανὲς σχέσεις τους μὲ τὸν Καϊκαοῦς Β' καὶ μεταξύ τους. 1) Ὁ Ἄθανάσιος Σουλτάνος εἶναι πατέρας τῆς Εὐδοκίας, συζύγου τοῦ Θεοδώρου Σαραντηνοῦ. Ἀπὸ τὸ β' ἐγγραφο (1325) μαθαίνομε πὼς ὁ Σαραντηνὸς εἶχε πάρει ὡς προίκα ἀπὸ τὸν πεθερὸ του, πρὶν ἀπὸ σαράντα ἐξῆ χρόνια, δηλαδὴ τὸ 1279 περίπου, τὸ ζευγηλατεῖο τοῦ Κομανίτζη καὶ πὼς προηγου-

<sup>1</sup> Martini, σ. 71.

<sup>2</sup> St. Binon, A propos d' un prostagma inédit d' Andronic Paléologue, Byz. Zeitschr. τ. 38 (1938), σ. 146-155.

<sup>3</sup> Miller, I, 247-249 καὶ Martini, σ. 127-8, ἀρ. 89 καὶ 90. Βλ. καὶ Α. Ξυγόπουλου, Τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου τοῦ Γεωργίου Καπανδρίτου, ΕΕΒΣ 11 (1935), 346-349 καὶ τοῦ ἴδιου, Τεμάχιον ἐκ τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου τοῦ Γεωργίου Καπανδρίτου, ΕΕΒΣ 16 (1940), 156-159.

<sup>4</sup> K. K r u m b a c h e r, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, (1897), σ. 774.

μένως ὁ Σουλτάνος τὸ «ἐκράτει» ἐπὶ χρόνοις πολλοῖς». Συμπεραίνομε πὼς ὁ Σουλτάνος πρέπει νὰ ἦταν ἐγκατεστημένος στὴ Βέροια ἀρκετὰ χρόνια πρὶν τὸ 1279, καὶ μὲ τὴ διαπίστωση αὐτὴ φθάνομε πολὺ κοντὰ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ Καϊκαοῦς Β' στὸ Βυζάντιο<sup>1</sup>. Ἄν θυμηθοῦμε τὴν παράδοση τοῦ Γιαζιτζήογλου, ποῦ μιλά γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν γιῶν τοῦ Καϊκαοῦς Β' ὡς «σουμπασηδων» στὴ Βέροια, εἶναι λογικὸ νὰ υποθέσωμε πὼς ὁ Ἄθανάσιος Σουλτάνος πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς γιούς τοῦ Καϊκαοῦς Β', στοὺς ὁποίους παραχωρήθηκε τὸ «σουμπασηλίκι» στὴ Βέροια.

2) Ὁ Ἄλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ β' ἔγγραφο (1325) ἀνεψιὸς τοῦ Θεοδώρου Σαραντηνοῦ. Θυμίζομε πὼς ἀνεψιὸς στὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν σημαίνει μόνον ἀνεψιός, ἀλλὰ καὶ ἐξάδελφος. Στὸ δ' ἔγγραφο (1344), ποῦ ἔχει συνταχθῆ μετὰ τὸν θάνατό του, ὁ Ἄλέξιος ἀναφέρεται ὡς σύζυγος τῆς Σουλτανίνας Ξένης μοναχῆς καὶ ὡς τέως προνοιάριος στὴν περιοχὴ τῆς Ρέσενας καὶ τοῦ Νησιοῦ. Ὁ Ἄλέξιος γιὰ νὰ λέγεται συνάμα Σουλτάνος καὶ Παλαιολόγος πρέπει νὰ ἦταν γιὸς ἐνὸς Σουλτάνου καὶ μιᾶς Παλαιολογίνας ἢ ἐνὸς Παλαιολόγου καὶ μιᾶς Σουλτανίνας. Γιὸς Σουλτάνου καὶ Παλαιολογίνας ἦταν, ὅπως ἀναφέρει ρητὰ ὁ Φιλῆς, καὶ ὁ 4, δηλαδὴ ὁ Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος, ὁ ὁποῖος, καθὼς εἶδαμε, εἶχε ἀδελφὸ πρεσβύτερο καὶ ἦταν σύγχρονος σχεδὸν τοῦ Ἄλεξίου. Ἐνδέχεται λοιπὸν αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς νὰ εἶναι ὁ Ἄλέξιος τῶν δύο ἐγγράφων μας.

Ποιοὶ ὅμως ἦταν οἱ γονεῖς τους; Πατέρας τους δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ Ἄθανάσιος Σουλτάνος, ἐφόσον αὐτὸς δὲν εἶχε παντρευθῆ Παλαιολογίνα,

<sup>1</sup> Σχετικὰ μὲ τὸ ζευγηλατεῖο τοῦ Κομανίτζη, ποῦ πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημερινὸ χωριὸ Κομανίτσι, τέσσερα περίπου χιλιόμετρα Δ. τῆς Βέροιας, πρὸς τὸ Βέριμο, παρατηροῦμε: Στὸ χρυσοβούλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (1324) ὁ Σαραντηνὸς παραχωρεῖ στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου «κτῆματα ἀπὸ γονικότητος καὶ προικὸς αὐτοῦ, κατεχόμενα παρ' αὐτοῦ τε καὶ τοῦ πεθεροῦ αὐτοῦ, τοῦ Σουλτάνου ἐκείνου, ἐπὶ χρόνοις ἤδη ὀδωθήκοντα», (Θ ε ο χ α ρ ι δ η ς, σ. 13, στ. 70-72). Στὴ διαθήκη του (1325) ὁ Σαραντηνὸς ἀναφέρει πὼς τὸ κτῆμα ποῦ εἶχε «ἀπὸ προικὸς», ἀπὸ τὸ 1279 περίπου, ἦταν τὸ ζευγηλατεῖο τοῦ Κομανίτζη (Θ ε ο χ α ρ ι δ η ς, σ. 20, 64—21, 68 καὶ σ. 26, 161) καὶ πὼς ἡ νομὴ τοῦ ζευγηλατεῖου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν πεθερὸ του καὶ τὸν ἴδιο ἦταν «ὀδωθήκοντα καὶ ἐπέκεινα χρόνων». Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς δὲν φαίνεται ἀκριβής, γιὰτὶ προϋποθέτει τὴν παρουσίαν τοῦ Ἀθανασίου στὴ Βέροια τὸ 1245-46, γεγονός ἀπίθανο: Ὁ ἐκχριστιανισμένος αὐτὸς Σελτζούκος δὲν μπορεῖ νὰ πῆγε ἐκεῖ παρά τοὐλάχιστον δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα ἀπὸ ὅτι ἰσχυρίζεται ὁ Σαραντηνός. Ἡ χρονολογία πάντως, τὴν ὁποία ὑπαινίσσεται-1246-συμπιπτει, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μὲ τὴν κατάληψη τῆς Βέροιας, ἢ ὁποία ἀνῆκε ὡς τότε στὸ ἑλληνικὸ κράτος τῆς Ἡπειροῦ, ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάννη Γ' Βατάτζη. Ἀσφαλῶς τότε θὰ ἐγίνε μία νέα κατανομή τῆς γῆς, στὴν ὁποία θὰ ἀναγόταν οἱ τίτλοι ἰδιοκτησίας, ποῦ παρέλαβε ὁ Ἀθανάσιος Σουλτάνος, ὅταν ἀπόκτησε ἀργότερα τὸ ζευγηλατεῖο εἴτε μὲ ἀγοραπωλησίαν, εἴτε, πιθανότερα, ἀπὸ προίκα.

γιατί τότε, καθὼς ἤδη παρατηρήσαμε, Παλαιολογίνα θά ὀνομαζόταν κι ἡ κόρη τοῦ Ἀθανασίου καί σύζυγος τοῦ Σαραντηνοῦ Εὐδοκία. Στά ἔγγραφα ὅμως αὐτή ὀνομάζεται Κομνηνή Ἀγγελίνα Δούκαινα. Πρέπει ἐπίσης νά ἀποκλείσωμε τὸν Μελέη Κωνσταντῖνο, γιατί αὐτός, ὅταν ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴ σκηνὴ τὸ 1307-1309, πρέπει νά ἦταν πάνω ἀπὸ πενήντα χρονῶν, ἐνῶ κατὰ τὸ ποίημα τοῦ Φιλῆ ὁ πατέρας τοῦ Δημητρίου πέθανε νέος. Πατέρας λοιπὸν τοῦ Ἀλεξίου καί τοῦ Δημητρίου πρέπει νά ἦταν κάποιος ἄλλος γιὸς τοῦ Καϊκαοῦς Β΄, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν σώθηκε στὴν ἱστορία, ἴσως γιατί, καθὼς παραδίδει ὁ Φιλῆς, πέθανε νωρίς.

Ἄγνωστη παραμένει καί ἡ ταυτότητα τῆς Παλαιολογίνας μητέρας τους. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὥστόσο θυμίζει τὴν παράδοση τοῦ Γιαζιτζήογλου, πὼς οἱ Σουλτάνοι τῆς Βέροιας ἔχουν καί αἷμα ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους. Μὲ τὴ διαφορά, πὼς ἡ παράδοση παραμόρφωσε, ὅπως συνήθως συμβαίνει, τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, γιατί ὁ Γιαζιτζήογλου γράφει πὼς ἦταν ἀδελφὴ τοῦ βασιλιᾶ, εἶδηση, πού, ἐξηγήσαμε ἤδη γιατί, δὲν θεωροῦμε σωστὴ<sup>1</sup>.

Ἀπομένει τέλος ὁ 3, ὁ Δημήτριος Σουλτάνος Παλαιολόγος τοῦ ε΄ ἔγγραφου (1376), ὁ πατέρας τῆς Θεοδώρας Μονομαχίνας. Γιὰ νά εἶναι Σουλτάνος καί Παλαιολόγος θά πρέπει νά εἶναι κι αὐτὸς γόνος τοῦ Σουλτάνου καί τῆς Παλαιολογίνας. Χωρὶς νά ἀποκλείεται ἐντελῶς, φαίνεται ἀπίθανο νά ἔγινε καί δεῦτερο συνοικέσιο κάποιου ἄλλου Σουλτάνου μὲ μιὰ δευτέρη Παλαιολογίνα. Ὁ Δημήτριος αὐτός, πού πέθανε πρὶν τὸ 1376, φαίνεται πὼς δὲν ἀνήκει στὴν ἴδια γενιὰ μὲ τὸν προνοιάριο Ἀλέξιο, ἀλλὰ σὲ μιὰ μεταγενέστερη. Δὲν ἀποκλείεται καθόλου νά εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς γιουὺς τοῦ Ἀλεξίου, πού ἀναφέρονται στὸ δ΄ ἔγγραφο (1344), ἴσως μάλιστα ὁ ἴδιος πού πῆρε τὴν πρόνοια.

Πάντως, ἐφόσον δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸ πόσοι ἀκριβῶς γιοὶ τοῦ Καϊκαοῦς Β΄ ἔμειναν στὸ Βυζάντιο καί πόσοι ἀπ' αὐτοὺς πῆγαν στὴ Βέροια, ὅλες οἱ προσπάθειες νά καθορίσωμε τίς συγγένειες τῶν διαφόρων Σουλτάνων μεταξύ τους δὲν ὀδηγοῦν παρά σὲ εἰκασίες. Γιατὶ φυσικὰ ἡ παράδοση τοῦ Γιαζιτζήογλου, πὼς οἱ γιοὶ τοῦ Καϊκαοῦς Β΄, πού ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βέροια, ἦταν δύο δὲν μπορεῖ νά γίνῃ μὲ βεβαιότητα πιστευτὴ, ἀφοῦ καί πολὺ μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ γεγονότα εἶναι καί σὲ μερικὰ σημεῖα ἀρκετὰ συγκεχυμένη<sup>2</sup>. Ἐπὶ πλέον εἶναι πιθανὸ πὼς ὁ Καϊκαοῦς

<sup>1</sup> Βλ. παραπάνω σ. 64 καί ὑπ. 5.

<sup>2</sup> Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο γιουὺς τοῦ Καϊκαοῦς Β΄, πού εἶχαν πάει στὴ Βέροια, γύρισε στὴν Πόλη, στὴν ὑπηρεσία τῶν ἀνακτόρων, καί τέλος ἔγινε δερβίσης κι ἄγασε (W i t t e k, Yazijioghlu, σ.649 -650 καί 658). Ἄλλωστε, γενικῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν γιῶν τοῦ Καϊκαοῦς Β΄ δὲν εἶναι γνωστός: Σύμφωνα μὲ τὸν Ibn-Bibi δύο γιοὶ του, ὁ Μασούτ κι ὁ Καγιουμέρ, δραπετεύσαν στὴν Κριμαία (W i t t e k, Yazijioghlu, σ. 655). Εἶναι ὅμως γνωστὸ πὼς στὴν Κριμαία βρέθηκαν κι ἄλλοι γιοὶ του.

Β' άφησε πίσω του στην Πόλη κόρες κι αδελφές, τών όποιών οί άπόγονοι θά όνομάζοντο επίσης Σουλτάνοι<sup>1</sup>.

Καθώς είδαμε, σύμφωνα με την παράδοση του Γιαζιτζήογλου, ό γιός του σουλτάνου Καϊκαούς Β', πού έγκαταστάθηκε στη Βέροια, κι ό έγγονός του έζησαν και πέθαναν μουσουλμάνοι. Ή πληροφορία όμως αυτή δέν μπορεί νά άληθεύη: Ξέρομε άπό τόν Παχυμέρη πώς ό γιός του Καϊκαούς Β' Μελήκ Κωνσταντίνος είχε εκχριστιανισθή. Ό Άθανάσιος Σουλτάνος, πού, καθώς φανέρωσε ή έρευνά μας, πρέπει νά ήταν ένας άπό τούς πλησιέστερους άπογόνους του Καϊκαούς Β'—πιθανότατα κι αυτός γιός του—άναφέρεται στα έγγραφα μας με χριστιανικό όνομα. Κι ό Φιλής άφήνει νά έννοηθί πώς ό άνώνυμος Σουλτάνος, ό πατέρας του Δημητρίου καί, σύμφωνα με την ύπόθεσή μας, και του Άλεξίου, είχε εκχριστιανισθή. Φαίνεται μάλιστα πώς ό εκχριστιανισμός αυτός τών γιών του Καϊκαούς Β' έγινε πολύ γρήγορα: Ό Παχυμέρης άναφέρει πώς είχαν λάβει την θεία κοινωνία άπό τόν μοναχό του πατριάρχη Άρσενίου Αύτωριανού, πού, καθώς είναι γνωστό, πατριάρχευσε για δεύτερη φορά άπό τό 1261-1265<sup>2</sup>. Άλλωστε ό γρήγορος αυτός εκχριστιανισμός είναι άρκετά φυσικός, άφοΰ κι ό ίδιος ό Καϊκαούς Β' παρουσιαζόταν ως χριστιανός όχι μόνο ένόσο έμενε στο Βυζάντιο, αλλά και μετά τή φυγή του<sup>3</sup>.

Μένει νά μιλήσωμε για δύο άκόμα πρόσωπα, πού άναφέρονται στα έγγραφα και πού μολονότι δέν είναι Σουλτάνοι, έχουν ώστόσο θέση στην ιστορία τών άπογόνων του Καϊκαούς Β'. Ό ένας είναι ό Άστραπύρης, του όποιου τό όνομα άπαντά τέσσερες φορές στο δ' έγγραφο, τό σιγίλλιδες γράμμα του 1338, όπου άναφέρονται τά «δικαία» του. Άσφαλώς είναι ό ίδιος Άστραπύρης, πού τό 1342 πήγε πρέσβυς τών Βεροιωτών στον βασιλέα και, κατά τόν Καντακουζηνό, ήταν ένας «έκ τών άρίστων» τής Βέροιας<sup>4</sup>. Τήν πρώτη φορά άναφέρεται στο έγγραφο ως Άστραπύρης Μελίκης και Μελίκης είναι βέβαια ή έξελληνισμένη μορφή του ισλαμικού τίτλου Μελήκ<sup>5</sup>, πού έγινε βυζαντινό οικογενειακό όνομα. Ή οικογένεια τών Μελίκηδων, πού συγ-

<sup>1</sup> W i l l e k, Les Gagaouzes, σ. 15.

<sup>2</sup> Παχυμέρης, I, 258, 7.

<sup>3</sup> Με την ευκαιρία τής δίκης του Πατριάρχη Άρσενίου ό Παχυμέρης άναφέρει πώς ό Καϊκαούς Β', πού δέν βρισκόταν τότε πιά στο Βυζάντιο, μήνυσε στον Μιχαήλ Η' πώς είναι χριστιανός (I, 265-266). Για τή δίκη του Άρσενίου βλ. Ί. Σ υ κ ο υ τ ρ ή, Περί τό σχίσμα τών Άρσενιατών, Έλληνικά 2 (1929), 298-300 και 312. Προσθέτομε πώς ό Καϊκαούς Β' δέν ήταν ό μόνος Σελτζούκος σουλτάνος πού κατέφυγε στο Βυζάντιο κι εκχριστιανίσθηκε. Τό ίδιο είχε συμβί και με τόν πρόγονό του, τόν Καϊκοσρού Α' (1193-1211), όπως διηγείται ό Άκροπολίτης (H e i s e n b e r g, σ. 14).

<sup>4</sup> Καντακουζηνός (Βόνηη), II, 353, 6-11.

<sup>5</sup> Για τόν τίτλο Μελήκ βλ. παραπάνω σ. 64 ύπ. 2.

καταλεγόταν στήν ἀριστοκρατία τῆς Βέροιας ὡς τὸν 15ο αἰῶνα καὶ τῆς ὁποίας ἀπόγονοι ὑπῆρχαν στήν Πελοπόννησο, θεωρήθηκε ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὸν γιὸ τοῦ Καϊκαοῦς Β΄ Μελῆκ Κωνσταντῖνο<sup>1</sup>. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται τώρα πού ἡ ἔρευνά μας φανέρωσε πὼς δύο τοῦλάχιστον οἰκογένειες μὲ πρόγονο τὸν Καϊκαοῦς Β΄ ἦταν ἐγκατεστημένες τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴ Βέροια, μὲ τις ὁποῖες εἶναι πιθανὸ πὼς συνδεόταν κι ὁ Ἄστραλῦρης Μελίκης. Δυστυχῶς ὁμως στὰ ἔγγραφα δὲν ὑπάρχει καμμιά ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸ πρόσωπό του<sup>2</sup>.

Τὸ δεύτερο πρόσωπο εἶναι ὁ Μιχαὴλ Λυζικός, κάτοχος κτημάτων στὴ Βέροια κατὰ τὸ δ΄ ἔγγραφο (1338). Ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ ἐπώνυμου Λυζικός συμπεραίνομε πὼς ἦταν συγγενῆς τοῦ Βεροιώτη Γεωργίου Λυζικοῦ, πού τὸ 1328 παρέδωσε τὴν ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης στὸν Ἄνδρόνικο Γ΄ καὶ πέθανε αἰχμάλωτος στὰ χέρια τῶν Σέρβων τὸ 1350/1<sup>3</sup>. Ὁ Λυζικός, πού, σύμφωνα μὲ τὴν τουρκικὴ παράδοση, μετοίκησε ἀπὸ τὴ Βέροια στὴ Ζίχνα στὰ χρόνια τοῦ Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1402) καὶ πού παρουσιάσθηκε στὸν σουλτάνο αὐτὸν ὡς ἀπόγονος τοῦ Καϊκαοῦς Β΄, ἦταν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια, ἂν καὶ τὸ ὄνομά του παραδίδεται ἀπὸ τὸν Γιαζιτζήογλου λίγο ἀλλαγμένο<sup>4</sup>. Φαίνεται πὼς ἡ οἰκογένεια τῶν Λυζικῶν εἶχε στὸ μεταξύ συνδεθῆ μὲ ἐπιγαμιά μὲ κάποιον κλάδο τῆς οἰκογένειας τῶν Σουλτάνων. Τελευταῖοι γνωστοὶ γόνοι τῆς οἰκογένειας αὐτῆς εἶναι ὁ Δημήτρης Σουλτάνος κι ὁ Μίχος Σουλτάνος τοῦ Γιαζιτζήογλου, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ ὀνομαζόταν καὶ Λυζικοί. Πολὸ φυσικὰ ὁμως, ὅταν ἀπεθύνθησαν στὴ γραμματεία τοῦ Μουράτ Β΄, προτίμησαν γιὰ εὐνόητους λόγους νὰ χρησιμοποιήσουν μόνο τὸ ἐπώνυμό τους Σουλτάνοι.

Ἀφήνοντας ὁμως κατὰ μέρος τοὺς ἀβέβαιους συσχετισμοὺς τῶν προσώπων, πού προβάλλουν μέσα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα καὶ τὴν ἔρευνά μας,μποροῦμε νὰ φθάσωμε σ' ἓνα θετικὸ συμπέρασμα: πὼς στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα βρίσκονται ἐγκατεστημένοι στὰ κτήματά τους, στὴ Βέροια, ἐκχριστιανισμένοι γόνοι τῆς σελτζουκικῆς δυναστείας μὲ τις οἰκογένειές τους.

Μποροῦμε νὰ εἰκάσωμε μὲ ἀρκετὴ ἀληθοφάνεια πὼς ἔγινε ἡ ἐγκατάσταση. Ὁ Γρηγοῤῥᾶς γράφει πὼς ὁ Καϊκαοῦς Β΄, ὅταν κατέφυγε στὸν Μι-

<sup>1</sup> Τὴν ἀποψη, ὅτι οἱ Μελίκηδες εἶχαν πρόγονο τὸν Μελῆκ Κωνσταντῖνο, ἀνέπτυξε ὁ σεβαστὸς πατέρας V. Laurent, Une famille turque au service de Byzance: Les Melikes, Byz. Zeitschr. 49 (1946), 365-366.

<sup>2</sup> Τὸ τοπωνυμικὸ Μελίκι, ἀνατολικὰ τῆς Βέροιας, πού διατηρεῖται ὡς σήμερα, ἀσφαλῶς εἶναι κατάλοιπο ἀπὸ τὰ κτήματα τῆς οἰκογένειας τῶν Μελίκηδων.

<sup>3</sup> Witttek, Yazijioğlu, σ. 560-561.

<sup>4</sup> Ἡ μικρὴ παραφθορὰ Λυζικός-Λυζακός ἐξηγεῖται εὐκόλα, ἂν ληθῆ ὑπόψη ἡ μεταγραφή τοῦ ὀνόματος μὲ ἀραβικὰ ψηφία. Witttek, Les Gagaouzes, σ. 18, ὑπ. 4.

χαήλ Η', ζήτησε «*δοσὶν θάτερον ἢ συμμαχίαν κατὰ τῶν Σκυθῶν, ἢ γῆς Ρωμαϊκῆς ἀποτομὴν τινα καὶ οἰονί κληρουχίαν εἰς κατοικίαν μονιμωτέραν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἅμα αὐτῶν*»<sup>1</sup>. Ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦτο δὲν φαίνεται ποιᾶς μορφῆς ἦταν ἡ παραχώρηση γῆς, πού ζήτησε ὁ σουλτάνος ἀπὸ τὸν βασιλέα.

Ὁ Γιαζιτζήογλου λέγει πὼς οἱ δύο γιοὶ τοῦ Καϊκαοὺς Β' στάλθηκαν στὴ Βέροια ὡς σουμπασηδες. Φυσικά, ὅταν ὁ Γιαζιτζήογλου, Ὁθωμανὸς τοῦ 15ου αἰώνα, διηγεῖται ἱστορία μὲ ἥρωες Βυζαντινοὺς καὶ Σελτζούκους, δὲν μπορεῖ παρά νὰ μεταχειρίζεται τὴ λέξη «σοῦμπασης» μὲ τὴν ἔννοια πού εἶχε γιὰ τοὺς σύγχρονους του Ὁθωμανοὺς. Ἐννοεῖ δηλαδὴ πὼς στοὺς δύο αὐτοὺς γιουὺς παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸν βασιλέα τιμάριο, πού θὰ εἶχε ὡς ἀντάλλαγμα τὴν παροχὴ στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν<sup>2</sup>.

Ἡ πληροφορία αὐτὴ βρῖσκει ἀνταπόκριση στὸ δ' ἔγγραφο μας (1344), ὅπου ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐκχριστιανισμένους γόνους τῆς σελτζουκικῆς δυναστείας, ὁ Ἀλέξιος Σουλτάνος Παλαιολόγος, ἀναφέρεται ὡς προνοιάριος. Ὁ ὄρος «σοῦμπασης» τῆς τουρκικῆς παράδοσης ἀνταποκρίνεται στὸν ὄρο προνοιάριος, πού ἦταν ἀντίστοιχος λίγο-πολύ στὴ βυζαντινὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση.

Στὸ δ' ἔγγραφο (1344) εἶδαμε πὼς, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξίου Σουλτάνου, ἡ πρόνοια πού κατεῖχε αὐτὸς «*ἐδόθη*» στὸν γιό του καὶ κατόπιν ἓνα μέρος τῆς παραχωρήθηκε κατὰ πλήρη κυριότητα στὴ χήρα του. Εἶναι πιθανὸ πὼς μὲ ἀνάλογο τρόπο εἶχε δοθῆ καὶ στὸν Ἀλέξιο Σουλτάνο Παλαιολόγο ἡ πρόνοια (:σομπασιλήκι), τὴν ὁποία εἶχε παραχωρήσει ὁ αὐτοκράτορας στὸν πατέρα του, ὅταν πρωτοεγκαταστάθηκε στὴ Βέροια. Πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο πὼς τόσο οἱ ἀρχικὲς δωρεὲς ὅσο καὶ οἱ διαδοχικὲς τοὺς μεταβιβάσεις στοὺς ἀπογόνους τῆς οἰκογένειας τῶν Σουλτάνων θὰ εἶχαν ρυθμισθῆ μὲ βασιλικά ἔγγραφα, ἄγνωστα σὲ μᾶς. Τὸ συμπέρασμα εἶναι, πὼς οἱ γιοὶ τοῦ Καϊκαοὺς Β' πού ἐκχριστιανίσθηκαν πέρασαν στὴ βυζαντινὴ ὑπηρεσία ὡς προνοιάριοι, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ξένοι. Βέβαια, ὅταν πῆγαν στὴ Βέροια, σὰν γόνοι σουλτάνου πού ἦσαν, εἶχαν φέρεῖ ὁ καθένας μαζί του τὴν οἰκογένεια, τὴν ἀκολουθία καὶ τοὺς ἀνθρώπους του, Τούρκους, πού θὰ ἦσαν ἐκχριστιανισμένοι σὰν τοὺς ἀρχηγούς τους. Φυσικά ὁμως αὐτοὶ οἱ Τούρκοι, καθὼς ἦσαν Χριστιανοί, γρήγορα ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους Βεροιώτες γι' αὐτὸ καὶ γρήγορα ξεχάσθηκαν.

Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

<sup>1</sup> Γρηγοράς, I, 82, 11-15.

<sup>2</sup> Γιὰ τὸν ὄρο σοῦμπαση βλ. *Encyclopedie de l' Islam*, Subashi (J. H. Kramers). Ἐπίσης H. A. R. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, τ. I, μέρος I (Λονδίνο 1951), σ. 154-155.